

УДК 316.334.2

О.В. КОЛОВОРОТНА

СОЦІАЛЬНА СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ КОРУПЦІЇ ТА ТІНЬОВИХ ПРАКТИК У МАЛОМУ І СЕРЕДНЬОМУ БІЗНЕСІ

Коловоротна Олена Валеріївна – старший викладач кафедри психології та соціології Національного університету Державної податкової служби України

У статті висвітлено соціальну сутність таких понять, як «корупція» та «тіньові практики» в малому і середньому бізнесі, а також визначено корупцію як соціальну аномалію та соціально-масове явище, притаманне всім сферам суспільного життя.

Ключові слова: корупція. Тіньові практики. Малий і Середній бізнес. Соціологія.

В статье определяется сущность таких понятий как «коррупция» и «теневые практики» в малом и среднем бизнесе, а также определено коррупцию как социальную аномалию и социально-массовое явление, которое существует во всех сферах общественной жизни.

Ключевые слова: Коррупция. Теневые практики. Малый и Средний бизнес. Социология.

In the article essence of such concepts is determined as a «corruption» and «shadow practices» are in small and middle business, and also a corruption as social anomaly and socially-mass phenomenon which exists in all spheres of public life is certain.

Keywords: Corruption. Shadow practices. Small and Middle business. Sociology.

© О.В. Коловоротна, 2012

Постановка проблеми. За останнє століття проблемі корупції та хабарництва було присвячено велику кількість наукових праць. Корупція та хабарництво стали не лише юридичною, а й соціальною аномалією, яка проникає в соціально-економічне, політичне життя суспільства, а також стає значним елементом управлінських інституцій. Виявити і простежити динаміку розвитку цих явищ майже неможливо, бо вони досить латентні. Україна знаходиться зараз на стадії посткомуністичного переходу до ринкової економіки: робота в економіці вже не командна, але ще й не ринкова, що і є першопричиною виникнення корупції, впливає на неї, а також безпосередньо впливає на форми її прояву. Корупцію потрібно визначити як соціальне явище, що пронизує майже всю сукупність діянь, які пов'язані з неправомірним використанням особами, наділеними певною владою та посадовими повноваженнями, а задля того, щоб задовольнити власні потреби й інтереси або ж інтереси третіх осіб та будь-яких інших правопорушень, що створюють сприятливі умови для вчинення корупційних діянь або ж їх приховування.

Розгляд проблеми корупції та тіньової економіки у сучасній літературі. Корупція – складне соціально-правове явище. Науковці відзначають системність та комплексність корупції, а також пов'язують її з усіма соціальними процесами, що відбуваються в суспільстві з урахуванням національно-психологічних, соціальних, демографічних, політичних, етнічних особливостей держави. А.М. Іванов, взагалі зазначив, що про корупцію потрібно говорити як про окрему правову науку та навчальну дисципліну - коруптологію, розуміючи під цим поняттям шляхи вдосконалення кримінальної політики і законодавства, впливу на організовану злочинність та корупцію.

Корупцію як соціальну аномалію можна ви-

значати як порушення соціальних норм у соціальних інститутах, що характеризуються масовістю, сталістю та розповсюдженістю на всіх рівнях.

Мета статті – розглянути теоретичні аспекти корупційних практик у малому та середньому бізнесі з соціологічної точки зору.

Російські вчені В.І.Чупров, Ю.А.Зубок розглядають економічні девіації як результат дезорієнтації в соціальній сфері і розподілу самоідентифікації та економічних інституціональних форм. М.Л.Шабанова, Р.В. Ривкіна, Т.Н. Заславська, А.С. Готліб, О.Н. Запорожець, Г.Р. Хасаєв пропонують аналіз економічних девіацій з позицій трансформації економічних інститутів, невизначеності правових та моральних механізмів ринкової економіки і тонізації, криміналізації умов господарювання

Основний текст. У суспільстві завжди існує протилежність між закладеними правилами поведінки в законодавстві та негласними правилами поведінки, тобто прихованої системи правил, за допомогою яких вирішуються всі суспільні питання. Цей факт можна пояснити тим, що правила, які підлягають до «кодексу негласної поведінки», стають майже першочерговими та необхідними для вирішення «нерішучих справ» або навіть стають стабілізуючим фактором. Встановлена в Україні система права, через не закладену в неї стабільність та захищеність від змін кон'юнктурних інтересів окремих прошарків суспільства, стає внаслідок цього малорухомою, тобто вона не встигає за реальними політичними й економічними процесами, які поступово змінюються в суспільстві. Це якраз і пояснює існування та використання значного впливу негласних правил поведінки, що спонукають до виникнення корупції. В наш час закріплена система права докорінно не відповідає встановленим реально існуючим від-

носінам у суспільстві. В жорстких централізованих системах влади корупція зосереджена в структурі виконавчої влади, що стосується демократичних систем, вона майже рівномірно розподілена на всі гілки влади. Ступінь насиченості корупцією органів державної влади обумовлена трьома взаємопов'язаними факторами: заробіток державного службовця, його можливість у прийнятті рішень та ефективності упередження корупції.

Для того, щоб глибше зрозуміти поняття корупції, необхідно звернутись до етимології терміну. Перші згадки про корупцію можна відшукати в архівах Стародавнього Вавилону, що були сформовані понад 4500 років тому. Доречно відзначити, що зародження корупції як соціального явища об'єктивно пов'язане з першопочатковою узурпацією права управляти людьми та суспільним майном ще задовго до виникнення самої держави. Саме поняття корупції відносно його соціального значення починають вживати в античний період.

Соціальні протиріччя в суспільстві, між державою та владними структурами визначали корупцію як соціальне явище. Це пояснювалося тим, що корупція – то не лише поведінка окремо взятого чиновника, а це соціальна хвороба, притаманна державі та існуючій соціальній системі. Корупція прирівнювалась до поняття «підкупу» та «продажу» державних чиновників майже в усіх сферах суспільного життя.

В наш час суспільство визначає корупцію як соціальну аномалію. Аномалія (грец. *anomalía* – нерівність, відхилення) — неправильність, невідповідність, відхилення від загальної закономірності, відхилення від норми, ненормальність. Причинами аномалій можуть бути негативні впливи на організм окремих факторів зовнішнього середовища [1]. Недарма англійський мислитель Герберт Спенсер — один з вездучих представників соціологічного позитивізму й органічної теорії держави визнавав аналогію між суспільством і живим організмом, вважаючи, що розподіл функцій між органами — спільна риса як суспільства, так і живого організму. Суть органічної теорії визначалася в тому, що суспільство і держава представлені як організм, і тому їх сутність можна зрозуміти з будови та функцій цього організму. Все незрозуміле в побудові і діяльності суспільства й держави може бути пояснено по аналогії з закономірностями анатомії та фізіології [2]. Адже суспільство – це сукупність соціальних інститутів (економічного, політичного, правового, освітнього, релігійного тощо) органів, які невід'ємно функціонують та взаємодіють між собою. І якщо «хворіє» хоча б один з них – це негативно відображається в суспільстві, тобто в організмі.

Відтоді як виник інститут влади, корупція стала невід'ємною частиною суспільства, вона не може бути зведена до певного переліку дій особи, уповноваженої на виконання функцій держави. Згідно з нашим українським законодавством, не можна кваліфікувати як правопорушення лобізм, кумівство, протекціонізм, грошові внески з політичною метою, приховану участь державних службовців

у комерційній та підприємницькій діяльності. Соціальна сутність полягає в тому, що корупція – це закрите коло взаємовідносин людей, які не можуть існувати один без одного і використовують неправні дії для досягнення власних цілей та бажаного результату. Під час вчинення корупційних діянь особи вступають у різні види соціальних відносин:

- за обсягом владних повноважень: відносини по горизонталі, відносини по вертикалі;
- за ступенем регламентування: формальні, неформальні;
- за способом спілкування індивідів: безособові або опосередковані, міжособові або безпосередні;
- за суб'єктами діяльності: міжорганізаційні, внутрішньоорганізаційні.

Основою відмінностей між соціальними відносинами є мотиви і потреби підприємців та державних службовців, головними з яких є первинні та вторинні потреби (влада, повага) кожної людини.

Велику роль у цьому відіграє соціальна структура кожної окремої особистості. Державний службовець, взаємодіючи із підприємцем, виявляє свої характерні риси: самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, автономність, внутрішню духовну структуру (потреби, інтереси, цінності, мотиви, соціальні норми тощо). Корупційні дії порушують як соціальні, так і моральні, етичні, корпоративні норми. І в цьому випадку боротися з ними можна лише за умов використання заходів соціального впливу та соціального контролю.

Корупція є одним із проявів аномії, яка виникає в результаті деформації в системі соціальних норм та у функціонуванні соціальних інститутів. Еміль Дюркгейм зазначав, що аномія проявляється у відсутності соціального регулювання внаслідок розвитку нетерпимості до соціального контролю і нездатності суспільства обмежити вимоги різних класів.

До корупції можна підійти з позицій множинного фактора американського психолога А.Коуена, теорія якого стверджує, що конкретна дія (в нашому випадку корупційне діяння), причиною якої є конкретна комбінація обставин (вирішення певних проблем окремих осіб, що вчиняють діяння), а інша подія – іншою комбінацією обставин [3]. Однак обставини самі по собі нічого не означають без суб'єкта, без їх усвідомлення, раціонального аналізу, емоційного переживання. Це усвідомлення може бути досить різним і ще призводить до того, що за однакових обставин один індивід схиляється до стандартного типу поведінки, а другий до девіації, тобто до корупції чи хабарництва. Отже, при вчиненні злочинності саме як соціального явища неефективно досліджувати конкретні події за комбінацією обставин, а треба виявити зв'язки між цими комбінаціями обставин, логікою взаємодії закономірностей виникнення та розвитку подій.

Аналізуючи корупцію як соціальний злочин, потрібно відзначити суб'єктивну грань його складу, суб'єкт злочину, об'єкт злочину та об'єктивну грань складу злочину. Суб'єктивна грань – це прямий умисел з метою отримання економічної, матеріальної вигоди. Суб'єкт злочину – підприємець,

який вступає в соціальні відносини з можновладцями. Об'єкт злочину – майнові інтереси держави, підприємств і компаній, органів місцевого самоврядування, а також і приватних осіб. Об'єктивна грань корупції як соціального злочину – дія, що підлягає суспільному покаранню, носить систематичний виправний характер та здійснюється в рамках легальної господарської діяльності між соціальними суб'єктами.

Соціологи пов'язують корупцію із тіньовою економікою. Економічний розвиток України на тлі пострадянського простору привів до прийняття складного, нечіткого, нерегульованого законодавства. В українському суспільстві як у минулому, так і в сучасному з абсолютно вільною грою ринкових сил існувала, й досі існує небезпека, що слабкі економічно та соціально групи громадян потраплять у тяжке становище. Допомога цим групам комбінується з виплатою податків та інших внесків так, щоб зберігся суспільно-економічний баланс. А це, до речі, створює умови для появи тіньової економіки. Соціолог Бу Свенсон визначає такі форми соціально-економічної злочинності :

- обман пайовиків при вкладі капіталів у підприємство-справу;
- подібним чином і обман кредиторів;
- створенні робітникам і держслужбовцям гірших матеріально-соціальних умов, ніж це передбачено законодавством;
- непридатність товарів і послуг, або вони пропонуються на ринок способом, який не влаштовує споживачів;
- нанесення збитків навколишньому середовищу;
- нанесення збитків конкуруючим підприємствам;
- нанесення збитків державі [4,5].

Корупція – це соціально-масове явище, притаманне всім сферам життя суспільства. Вона «живе» у сталих формах, які мають типовий характер і, до того ж, охоплюють різні способи неправного використання представником влади свого статусу для задоволення власних-особистих або вузько групових потреб.

Психологічна криза та ціннісна криза, яка охоплює не лише індивідуальність, але й всю суспільну духовність і слугує безмежним потенційним полем для створення такого соціального відхилення, як тіньова економіка, що будувалася з допомогою корупційних схем. З усіх відомих способів присвоєння – через працю, владу, капітал, саме незаконні канали (форми тіньової економіки) отримали сьогодні найбільше розповсюдження в державному масштабі і стали відкритими, майже законними та нормативними. Зараз у державі поширюється не лише економічна криза, а також криза культурна, зароджується нова субкультура з новим набором цінностей та норм.

Тіньова економіка - це системне явище господарювання асоціальної природи з різного роду інтенсивністю соціальної небезпеки, яка є формою кризи державного управління економіки, а також виявляється у розвитку його дисфункціональності. Тіньові практики утворюють асоціальну систему

тіньової економіки з органічно взаємозв'язаними внутрішніми механізмами. До тіньових практик як складно організованої системи слід віднести всю тіньову інфраструктуру, що забезпечує її функціонування: законодавчу, судову, політичну, ідеологічну, культурну, етичну систему, систему цінностей та поведінкових норм.

Економічна діяльність у сучасному українському суспільстві регулюється формальними інститутами, підпорядковуватися яким вимагає система санкцій, яку підтримує держава. Дещо інший регулятивний принцип закладений у системі соціальних норм, професіональних кодексів, культурних традицій, легітимних зразках поведінки. На їх ґрунті закладаються основи домовленостей, виконання яких не потребує санкцій у формальній системі (зниження авторитету, втрата довіри, соціальна ізоляція, зниження престижу в рамках професійного суспільства).

Таким чином, регулювання економічної сфери може існувати як неформальний механізм, породжений соціальними установками та нормами, або як механізм спроектований та реалізований державою (чи від імені держави), а також підтримуваний силою держави. В даному контексті йдеться мова про існування двох різних принципів регулювання економічних процесів. Щодо категоріальної пари «держава-суспільство» держава створює формальні економічні норми та механізми регулювання, контролю, а саме суспільство – неформальні.

До числа формальних інститутів відносять закони та контракти, а неформальні інститути представлені соціальними нормами та домовленостями (в залежності від загальної чи локальної дії). Між іншим, і те, і інше – це регулювання. Отже, економічна практика – це результат взаємодії двох регулюючих систем. При цьому деякі економічні процеси ухиляються від формального регулювання, а деякі навіть не потрапляють під їх вплив, бо нецікаві для суб'єктів управління, що лежить в основі сегментації неформальної економіки.

Відмінність формальної економіки від неформальної полягає в тому, що регулюючі механізми та норми економіки підтримуються системою публічного права (дії якого коригуються соціально-культурними нормами суспільства), а неформальної – звичайним правом, заснованим на традиціях та соціальних нормах (що не виключає використання формальних норм як засобів досягнення неформального балансу інтересів).

Таким чином, неформальна економіка – це не відхилення від норм, це зовсім інший, новий комплекс норм. Наприклад, кримінальна економіка регулюється неформальними інститутами в тому розумінні, що злодії мають свою виняткову систему цінностей, яка дещо відрізняється від цінностей законослухняних громадян, особлива система довіри чи недовіри, особлива уява про солідарність, яка гарантує досить-таки стійкі домовленості між ними.

Особливість соціальних, політичних ринків звертається до їх генезису, вони виникають у зв'язку з вирішенням тих чи інших актуальних для суспільства соціальних або політичних про-

блем. Саме тому їх «розквіт» неможливо зупинити. «Тінь» виникає саме там, де існують актуальні для суспільства проблеми, що не знаходять відкритого вирішення. Тінізація має системний характер, оскільки в її сферу втягнуті не лише окремі індивіди, а взаємодіючі між собою соціальні групи, які створюють соціальну стратифікацію українського суспільства. Чим більше розповсюджуються тіньові процеси, тим більша частина суспільства, тобто стратифікації, також стає тіньовою [6].

Тіньова економіка в цілому та тіньові практики господарювання (як найважливіші елементи в її концептуальному плані) – це реальні результати дій, які виконуються минаючи ті чи інші формальні інститути народного господарювання: оподаткування, реєстрацію звітності, ліцензування. Їх ігнорування не означає, що тіньова економіка перебуває поза інституціональним середовищем. Відбувається селективне ігнорування формальних інститутів, що визначає певний розподіл на окремі сегменти тіньової економіки та різноманітних її практик.

Висновки. Сучасні соціальні процеси породжують тіньові практики, а також можуть виступати результатом тіньових відносин [7]. Така ситуація відбувається тому, що, з однієї сторони, люди виконують функції соціальних акторів, продовжуючи вступати в звичні для них «легальні» соціальні групи та організації, а з іншого боку – включаючись до тіньової економіки створюють нові нелегальні соціальні утворення, формують соціальну базу «тіні». На противагу соціологічній концепції Р.Мертона виступають «економіко-правові концеп-

ції», які зберігають домінуючі позиції [8], в яких стверджується, зокрема: «Його зміст полягає в тому, що домінуючою основою тіньової економіки є економічний початок – деструктивний характер економічної діяльності» [9,10,11,12] та деструктивний вплив на людину відбувається за такими напрямками, як :

- формування та задоволення ірраціональних потреб людини, які мають здатність морально і фізично деформувати особистість;
- в зв'язку з різноманітними формами втручання в особисте життя та приватну власність осіб, що є також посяганням на свободу, справедливість та моральне здоров'я громадян;
- виробничі умови, в яких працюють люди (визначення особистості як фактора виробництва) [13].

Неформальні відносини в сфері тіньових практик об'єднують різноманітні види діяльності, які цілком або частково не підвладні формальним інститутам, не підкріплені формальними контрактами та статистично не фіксуються.

Зміст неформальної економіки досить різноманітний і включає в себе тіньову й кримінальну економічну активність, домашню працю задля забезпечення сімей та галузеві обміни між господарствами на неринковій основі. Навіть при досить суттєвому зниженні тіньової складової неформальної економіки зберігає свої позиції за рахунок інших сегментів та видів діяльності, але з деякими змінами для соціального розвитку в цілому. Саме цим обумовлена увага до неформальних тіньових практик у сучасній соціальній думці [14].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії. <http://uk.wikipedia.org/wiki/Аномалія>
2. Миценко В. Педагогічні погляди Герберта Спенсера // Рідна школа. - 2002. - № 10. - С. 78-80
3. Социология преступности. (Современные буржуазные теории) / Под ред. Никифорова Б.С. - М.: «Прогресс». - 1966. - 366 с.
4. Бу Свенсон. Экономическая преступность. - М.: Прогресс, - 1987. - 160 с.
5. Булгаков С.Н. Философия хозяйства. - М., 1991. - 376 с.
6. Рывкина Р.В. Тенизация российского общества: причины и последствия. Социологические исследования. 2000. № 12.
7. Норт Д. Институты и экономический рост: историческое введение // THESIS. 1993. Т. 1. Вып. № 2. С. 67.
8. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. М.: ГУ ВШЭ, 2001. - 495 с.
9. Журавлев А. Л., Поздняков В. П. Российские предприниматели в современной социальной структуре // Социол. исслед. 1994. № 5.
10. Заславская Т.И. О роли социальной структуры в трансформации российского общества // Куда идет Россия?. Власть, общество, личность / Под общ. ред. Т.И. Заславской. М.: 2000. С. 222-235.
11. Косалс Л. Я., Рывкина Р. В. Социология перехода к рынку в России. М.: Эдиториал УРСС, 1998. С. 86-87.
12. Титов В.Н. Социально-психологические аспекты функционирования неформальной экономики // Общественные науки и современность, 2002, №5, с.66-77.
13. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. М.: ГУ ВШЭ, 2001. - 495 с.
14. Барсукова С.Ю. Неформальная экономика: Структура и функциональная специфика сегментов. доктора социолог. наук: 22.00.03/Барсукова Светлана Юрьевна. - М., 2004. - 331 с.